

Н. Д. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ФРАЗЕМІКА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД

І. Огієнко важливого значення надавав проблемам української діалектології – записуванню говіркового мовлення та його теоретичному осмисленню. Актуальним для сучасної діалектології залишається систематизація та опис фраземіки всіх українських говорів.

У статті проаналізовано досвід укладання фразеологічних словників діалектного мовлення, зафіксованого на території південно-західного наріччя української мови.

Ключові слова: діалектне мовлення, фразеологізм, фразеологічний словник, говірки.

Фіксація та опрацювання фразеології говорів української мови, як і інших слов'янських, завжди будуть актуальними завданнями з огляду на важливі риси фразеологічних одиниць – динамічність, варіативність, тематична обмеженість та ін.

Словники ареальних фразеологізмів мають особливі параметри лексикографічного опису одиниць: відбір матеріалу, декодування фразеологічного значення, інтерпретація емоційно-експресивних значень, принцип розміщення матеріалу, ілюстративний матеріал.

У своїй науковій та видавничій діяльності І. Огієнко важливого значення надавав вивченню та популяризації зразків українського діалектного мовлення, розумів їх виняткову роль у вивченні історії мови. Особливо на сторінках журналу «Рідна мова» учений наголопував на першочерговому завданні – зафіксувати живе народне мовлення. Важливим у цій роботі є запис слів з обов'язковим зазначенням наголосу, що надалі уможливить аналіз мовленнєвих особливостей та ареального поширення лексем та фразем, зіставлення з іншими українськими та слов'янськими говорами, а також із одиницями літературної мови.

Копітка та натхнення праця І. Огієнка у виробленні та усталенні норм соборної української літературної мови реалізувалася у підготовці «Словника слів, у літературній мові не вживаних» [7]. Укладач зауважує: «Земля, де живе наш нарід, дуже велика, тим то й говірок у нашій мові надзвичайно багато, і то таких, що вони часом сильно різняться поміж собою...» [7, с.3], тому подані у словнику стійкі вирази мають важливе значення для досліджень народної фразеології у просторі й часі: *різок дати, вилуштити очі, нагла смерть, стратити надю, бистрий на очі, бистрий на розум* та ін.

Українська лексикографія має великий досвід укладання фразеологічного матеріалу ще від кінця XVIII ст., хоч це пов'язано більше з фольклорно-етнографічними збірниками, із зацікавленням багатством паремій (Климентій Зиновій, О. Павловський, В. Смирницький, Г. Лькевич, М. Закревський). Емпірична база фразеології народного мовлення кінця XIX – початку XX ст. поповнилася цінними матеріалами, поданими у збірці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки». Зауважимо, що укладачі розуміли важливість точної фіксації місця запису, відбиття особливостей територіального мовлення, подання історичних та етимологічних довідок, а тому на сьогодні маємо надійний матеріал для досліджень низки лінгвістичних проблем, зокрема й діалектологічних, пов'язаних із синхронією та діакронією.

Метою нашої статті є аналіз фразеологічних словників говорів південно-західного наріччя.

Наявні етнографічні та лексикографічні матеріали певної історичної доби фіксують і зберігають те, що характеризувало діалектну мову впродовж певного історичного часу, і є своєрідною пам'яткою, у якій відображені живі процеси у мові. Це дає змогу сучасним дослідникам проаналізувати динаміку говірок, встановити основні та периферійні риси, характеризуючи розвиток мовної системи.

Зростає роль і значення нових досліджень з ареальної фраземіки, яка накопичує образні вторинні номінації, свідчить про специфіку відтворення мовної картини світу, має зв'язок з етнокультурою. Крім того, фраземіка говірок «безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю» [9, с.5].

Формування бази фразем, залучення усіх регіонів дозволить дослідити ареальну фраземіку як систему, зробити висновки про шляхи творення і поширення мовних одиниць.

Чимало фактичного матеріалу містять фрагменти словників: «Матеріали для словаря діалектних фразеологізмів Подолья» М.Т. Доленка [3], «О фразеологическом словаре буковинских говоров» Н.Д. Бабич [1]. М.Т. Доленко, наприклад, систематизуючи фраземний матеріал у регіональний словник і описуючи фраземи східноподільського ареалу за різними ознаками (граматичними, функціональними, семантичними і структурними), визначає «особливо розгалужений структурно-семантичний склад» [2, с.102] та активність побутування «архаїчних, лексичних та фразеологічних одиниць» у західній частині Поділля, порівнюючи зі східною [4, с.15].

Для поповнення емпіричної бази діалектної фразеології цінними є матеріали, зафіксовані на території Волині. У «Словнику волинських говірок» Н.В. Кірілкової [5] подано більше двох тисяч метафоричних сполук з постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів. У передмові укладач зазначає, що здійснені записи відображають сучасний стан розмовного мовлення досліджуваної території, проте молодь не знає багатьох сталих виразів, які використовують старші люди.

«Словник волинських говірок» – диференційного типу, оскільки до реєстру ввійшли тільки ті фразеологічні одиниці, яких не фіксують відомі лексикографічні джерела. Зіставний аналіз зі зразками літературної мови підтверджує широку варіативність компонентного складу фразеологізмів, наявність діалектизмів, зміну семантики та емоційного забарвлення. Сталі народні вирази зберігають локальні мовні явища, а також вже втрачені в ужитку номінації (*кокошова кіка* 'сало', *немає кепана в голові* 'дурний', як *куцю ссав* 'дуже брудний', *од ірши до ірши* 'ходити туди-сюди', *ходіти ойри* 'заточуватися' та ін.).

Явища синонімії, антонімії та паронімії у фразеологічній системі української мови були предметом наукових досліджень. Студії М.Ф. Алефйренка, Н.Д. Бабич, М.Т. Демського, М.П. Коломійця, Л.Г. Скрипник створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення цих зв'язків серед фразем українського діалектного мовлення. Зазначимо, що Н.В. Кірілкова в аналізованому словнику до однієї словникової статті подає зафіксовані на території Волині фраземи з компонентгами-паронімами, наприклад: *'дати тьорки* і *'дати тьорки* 'висварити' [5, с.50], 'втекти'; *си'дими катцем* і *си'дими камін'цем* 'не рости (про рослину)' [5, с.151] та ін. Поширення цього явища у говірковому мовленні пояснюється спробами мовців замінити незрозуміле слово, лайливий чи вульгарний компонент, намаганням оновити внутрішню форму фраземи, щоб чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани.

Об'єднані пошуком більш яскравого образу, фраземи південно-волинських говірок характеризуються численними синонімами та варіантами з широкою понятійністю й неоднорідною структурою, наприклад, на позначення поняття 'далекій родич' зафіксовано: *Ва'силь 'бабі 'рідна 'тітка, Г'риць'ко 'бабі 'рідна 'тітка, дід 'бабі 'рідна 'тітка, дід 'бабі 'рудний 'Федор, Хо'ма 'Са'вці 'рідний 'Федор* [5, с.24].

Завдання «Фразеологічного словника лемківських говірок» Г.Ф. Ступінської та В.Я. Битківської [8] – подати фразеологічні одиниці, що були характерні для мовлення лемків і відображають неповторне багатство говору, матеріальну й духовну культуру однієї з найархаїчніших груп українців, які були переселені з території Польщі на різні території України, Словаччини, захід Польщі. Повнота реєстру, детальне пояснення семантики фразеологічних одиниць, точне відбиття особливостей вимови засобами транскрипції дають можливість не тільки дослідити особливості функціонування говору, що зазнає асиміляції, а й з'ясувати природу власне українського на загальнослов'янському тлі. Аналізований словник – ключ до розуміння унікальної етнокультури (розуміння побудови світу, життєвих пріоритетів, звичаїв та обрядів, традиційного побуту), матеріал для визначення шляхів та причин мовних впливів.

«Фразеологічний словник лемківських говірок» налічує 2600 реєстрових фразеологічних одиниць та їх варіантів, чітко паспортизованих і розташованих за алфавітним принципом – реєстрова одиниця подається за опорним компонентом, який співвідноситься з певною частиною мови. Словникові статті демонструють активне варіювання лексем у межах фразеологічних одиниць, наприклад: *з кам'яна (тушкы) дим 'безслідно, невідомо куди'* [8, с.75], *з ка'мара з'робыти са'ма'ра (вола, сло'ня) 'значно перебільшувати'* [8, с.107], *як бы з х'реста (к'рыжса) з'няли 'хтось дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом'* [8, с.105], *не з'нати ани клан'цу (ани сторо'жкю) до воза з'робыти 'бути невправним, невмілим у всякій роботі'* [8, с.105]. Зауважимо, що для полегшення пошуку фразем у словнику є покажчик із переліком кожного повнозначного компонента виразу.

Енциклопедію світу лемків доповнюють також додатки: 300 прислів'їв, приказок і каламбурів, поданих за розділами (Людина. Людська діяльність. Суспільна свідомість. Буття), та вигуків-заклинань. Презентовані матеріали доповнено словником малорозумілих слів (діалектизмів) з лемківського говору, що також слугуватиме матеріалом для лінгвістичних студій, зокрема діалектологічних.

У певних ситуаціях мовці вживають фраземи з метою конкретизувати, деталізувати, дати точнішу характеристику чогось (когось), передати свої вже пережиті емоції словесними засобами.

Мета «Матеріалів до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини» Н.Д. Коваленко – лексикографічно представити розмаїття стійких народних порівнянь з їх варіантами різного типу в названих говірках [6]. Запис виконувався за спеціально складеною програмою, що налічує 80 питань, пов'язаних із фізичним життям, психічним станом, поведінкою та діяльністю людини.

Найуживанішими в усному мовленні є традиційні народні порівняння, у яких образними конкретизаторами виступають номінації явищ природи, тварин і рослин, звичних побутових предмети. Така група сталих висловів скерована на побудову порівняння реальної схожості. За традиційною народнорозмовною моделлю, наприклад, побудовані сталі порівняння на позначення поняття 'дурний, нерозумний': *дурний йак ціп / шляга (дере'яний молот) / десять бочок дьогтю / ступа / стовп / поліно / колода / чіп / пробка / довбля / дошка / дощечка / пранік / пра'ч / цур'налок / баклуші / дрова; тупий як стіл / шпала / пранік / пра'ч / цур'налок / баклуші / дрова / тов'чак у ступі / кілок необтесаний.*

За матеріалами, записаними на території Хмельниччини, кількісно переважають сполучникові порівняння, серед яких розмежуємо порівняльні звороти (компоненти простого речення) та підрядні порівняльні речення. Сполучники *як, наче, мов, ніби* є традиційними для української мови й слугують засобом зв'язку між основою та показником порівняння; статус діалектних мають сполучники: *шо* у значенні 'як', *таньби*, що вживається у значенні 'так ніби'.

Практичний матеріал у словнику подано у транслітерованому вигляді, а також використано фонетичну транскрипцію, адже на матеріалі говіркової фразеології можна вивчати не лише зміст, внутрішню форму вислову, його варіанти, а й фонетичні, граматичні й навіть синтаксичні особливості говірок.

Отже, систематизований матеріал говірів південно-західного наріччя – результат досвіду української фразеології від найдавніших часів. Принципи відбору фразем і структури аналізованих словників забезпечили достовірні дані для узагальнень про формування і шляхи розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мовної картини.

Список використаних джерел:

1. Бабич Н.Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров / Н.Д. Бабич // Вопр. фразеологии. Тр. СамГУ. – Самарканд, 1975. – Вип. 272. – №8. – С. 5-13.
2. Доленко М.Т. Из спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 102-107.
3. Доленко М.Т. Материали для словаря диалектных фразеологизмов Подолья / М.Т. Доленко // Вопросы фразеологии. Тр. Сам. ГУ. – 1975. – Вип. 272. – №8. – С. 131-161.
4. Доленко М.Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР / М.Т. Доленко // Вопр. фразеологии VIII. – Самарканд, 1975. – С. 14-20.
5. Кірілкова Н.В. Фразеологічний словник волинських говірок / Н.В. Кірілкова. – Рівне ; Острог, 2013. – 192 с.
6. Коваленко Н.Д. Слова з язика, як бджоли з вулика: матеріали до словника подільських і волинських говірок Хмельниччини / Н.Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. – 144 с.
7. Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних / Іван Огієнко. – Нью-Йорк, 1973. – 154 с.
8. Ступінська Г.Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г.Ф. Ступінська, Я.В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 464 с.
9. Ужченко В.Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія / В.Д. Ужченко. – Луганськ, 2003.

I. Ohienko paid much attention to the problems of Ukrainian dialectology, recording of dialect speech and its theoretical consideration in particular. The systematization and description of phrasemics of Ukrainian dialects is very relevant for dialectology.

The article deals with the experience of phraseological dictionaries compiling, dictionaries of dialect language, which is fixed on the territory South-Western dialect of Ukrainian language.

Key words: dialect speech, phraseological unit, phraseological dictionary, dialects.

Отримано: 31.03.2015 р.